

بررسی مفهوم باروری از دیدگاه قرآن کریم

رضا کیانی^۱

چکیده:

باروری از مفاهیم مهم جمعیتی محسوب میشود که در نزد ادیان و فرق گوناگون همیشه مورد توجه بوده است چرا که این مفهوم به بقا و دوام آن ادیان بستگی دارد. با بررسی کتب آسمانی و نظرات مطرح شده در آنها در می یابیم رویکرد ادیان نسبت به این موضوع همواره بر افزایش تعداد بوده است. تا آنجا که در بسیاری از کتب دینی در این خصوص احکام و فرامینی صادر شده است. در قرآن کتاب آسمانی مسلمانان نیز موضوع باروری مطرح شده و آیات بسیاری در خصوص آن وجود دارد که در این پژوهش به بررسی آن می پردازیم.

در این مطالعه ضمن پرهیز از پیش داوری و با مراجعه مستقیم و بدون واسطه به متن قرآن نگاه این کتاب آسمانی به پدیده ی باروری و زاد و ولد بررسی شده است. برای حصول به اهداف این پژوهش از روش اسنادی (کتابخانه ای) استفاده شده است. یافته های این پژوهش حاکی از آن است که مفاهیم باروری و زاد و ولد در قرآن هر چند به صورت غیر مدون و پراکنده انعکاس داشته است.

واژگان کلیدی:

باروری، جمعیت شناسی، اسلام، قرآن

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- دانشجوی دکتری تخصصی جمعیت شناسی

مقدمه:

باروری در جمعیت شناسی مفهوم مهمی قلمداد میشود. اهمیت باروری برای جمعیت شناسان تا آنجاست که آن را جز وقایع چهارگانه حیاتی بر می شمردند و از آنجا که در افزایش یا کاهش جمعیت به طور مستقیم تأثیرگذار است به عنوان مهمترین عامل حرکت زمانی جمعیت شناخته می شود.

از دیگر سوی به دلیل آنکه جمعیت زیاد میتواند در رشد و بقاء اندیشه ها موثر باشد در آموزه های دینی و کتب مذهبی موضوع باروری و افزایش زاد و ولد مورد توجه بوده است. در کتاب آسمانی قرآن نیز آیاتی وجود دارد که به طور مستقیم و یا به شکل غیر مستقیم به موضوع باروری و زاد و ولد اشاره دارد که در این پژوهش کوشش شده است نظر این کتاب آسمانی مورد کنکاش قرار گیرد.

باروری و اهمیت آن در قرآن:

اساسا ادیان رویکردی مساعد نسبت به پدیده ی باروری داشته اند. با مطالعه آثار مکتوب و کتب آسمانی ادیان این نکته به خوبی روشن میشود که در همگی این کتابها، پیروان به افزایش زاد و ولد، باروری و کثرت نفوس ترغیب و تشویق شده اند. تا آنجا که حتی در برخی موارد از آن به عنوان مواهب و نعمات الهی یاد شده است.

به سخن دیگر، بنده ای که عبادتش مورد قبول درگاه حق واقع میشود صاحب نسل و فرزندان بیشتری است. در مقابل از ظالمان و گناهکاران نسلی باقی نخواهد ماند. این موضوعی است که قرآن بدان اشاره دارد:

"خداوند آفریننده ی آسمانها و زمین است و از همنوعان شما، همسرانی برای شما خلق فرموده و نیز از چهارپایان جفت هایی آفرید تا نسل مخلوقات ادامه یابد. برای خداوند جفت و مثل و ماندنی وجود ندارد. ذات اقدسش یگانه و بی همتاست و اوست آن شنوای بینا."

آیه ۱۱ سوره مبارکه شورا

همانطور که ملاحظه میشود قرآن زاد و ولد موجودات را لطف و مرحمت خدا و نشانه ای از قدرت لایتناهی او میخواند. این موضوعی است که در آیات دیگر نیز بدان اشاره شده است. به طور مثال در سوره نور میخوانیم:

"و شما را با اموال و فرزندان فراوان مدد فرماید و برای شما باغ های پر ثمر و نهلهای جاری آب نصیب فرماید." آیه ۱۲ سوره مبارکه نوح و همچنین در سوره ی اسراء آمده است: "سپس شما را بر آنها غلبه خواهیم داد و بر ثروت و مال و تعداد فرزندانتان می افزاییم و نفرات شما را بیش از دشمنانتان مقرر خواهیم فرمود"

آیه ۶ سوره مبارکه اسراء

در آیات ذکر شده افزایش فرزند و باروری زیاد همراه با مال و ثروت و ملک از نمونه های الطاف الهی برشمرده میشود در مقابل انسان های گناهکار اگر چه دارای فرزند زیاد هم باشند اما به دلیل سرگرم شدن به باطل ها و زشتی ها، عاقبت مجازات شده، قوم شان اگر چه زیاد باشد، جملگی تباه خواهند شد:

"آنها، کافران و منافقان که پیش از شما در دنیا زیسته اند هم مثل شما بودند، حتی از شما نیرومندتر و دارای فرزندان بیشتر... آنها به یاوه گویی سرگرم بودند و اعمال آنها در دنیا و آخرت تباه شد، پس به واقع زیانکار شدند."

آیه ۶۹ سوره مبارکه توبه

باروری و اراده ی خداوند: در قرآن شکل گیری نطفه، باروری و زایمان انسان ها از نشانه های قدرت باری تعالی ذکر شده است. پدیده ای که به خواست و اراده ی خداوند محقق می گردد. "آیا او از نطفه ای که در رحم مادر ریخته شده بوجود نیامد. سپس نطفه بصورت خون بسته در آمد و آنگاه خداوند به او شکل و تناسب اندام بخشید. و از زوج مذکر و مونث خلق فرمود"

آیات ۳۷-۳۹ سوره مبارکه قیامت

این موضوع در سوره مبارکه طارق نیز ذکر شده است: "انسان باید بنگرد و بیندیشد که از چه چیز آفریده شده است. از یک آب جهنده آفریده شده. آبی که از پشت پدر و از بین استخوان های سینه مادر بیرون می آید."

آیه ۵-۷ سوره مبارکه طارق

آیات ذکر شده جملگی بر قدرت و تسلط او بر امر باروری - همچون تمامی پدیده ها- اشاره دارد. چرا که اگر او نخواهد هرگز چنین نخواهد شد: "خداوند پدر شما - آدم - را از خاک آفرید و سپس فرزندان او را از نطفه آفرید و برای شما انسان ها جفت قرار داد. و هیچ زنی باردار نشود و نزاید مگر این که این موضوع نزد خدا دانسته است و بر اساس مشیت ازلی نظم یافته و بطور مقدر این روال در زندگی بشر ادامه دارد. و هیچکس عمر طولانی نمی کند و هیچکس از عمرش کم نمیشود مگر این که همه این احوال در پی تقدیرهای الهی با رمز خاص در لوح محفوظ ثبت شده است و همه این امور بر خدا آسان است."

آیه ۱۱ سوره مبارکه فاطر

اشاره به قدرت بی حد خداوند در سوره مبارکه مومن - غافر - آمده است: "آفریدگار جهان ها، آن ذات اقدس است که شما انسان ها را نخست از خاک آفرید، حضرت آدم و سپس خلقت بعدی انسان با نطفه و علقه بود. شما را به صورت طفلی از رحم مادرهایتان خارج میسازد و بعد جوان و کاملاً نیرومند می شوید..."

آیه ۶۷ سوره مبارکه مومن

بنابراین آنچه سبب ایجاد زاد و ولد میشود قدرت خداست. خالق و پدید آورنده ی تمامی انسانها اوست نه سایر انسانها. "آیا نطفه ای را که در رحم همسر خود می ریزید، ملاحظه کرده اید. آیا شما خالق نطفه و جنین و بچه هستید یا ما؟"

آیات ۵۸-۵۹ سوره مبارکه واقعه

نمونه ی دیگری که قدرت و اراده ی خدا در امر باروری ذکر شده، مربوط به تولد حضرت یحیی است. در سوره انبیاء در این خصوص چنین می خوانیم:

"ای پیامبر، از زکریا یاد کن، آنگاه که آفریده گار - پروردگار را خواند و عرض کرد ای آفریده گار - پروردگار من! مرا بدون فرزند و وارث نگذار اگر چه تو وارث ابدی بندگان هستی. پس ما دعای او را مورد اجابت قرار دادیم و یحیی را به او عنایت فرمودیم و همسرش را از بیماری نازایی بهبودی بخشیدیم."

آیات ۸۹-۹۰ سوره مبارکه انبیاء

تولد عیسی مسیح نیز از جمله مواردی است که بر اساس آیات قرآن به خواست خداوند تحقق پذیرفته است:

"و ای پیامبر یاد آور باش از مریم. زنی که پاکدامنی خود را حفظ کرد و ما بوسیله حضرت جبرئیل از جانب خود روحی در او دمیدیم و او و پسرش را نمونه قدرت اعجاز الهی برای مردم جهان قرار دادیم."

آیه ۹۱ سوره مبارکه انبیاء

بانگاه به آیات ذکر شده در می یابیم قرآن زاد و ولد را پاداشی از جانب خدا نسبت به بندگان مومن و پرهیزکار معرفی می کند. مریم و زکریا هر دو به دلیل آنکه پاکدامنی و پاک سرشتی را سرلوحه ی کار خود ساخته اند پاداش خواهند گرفت و آن پاداش چیزی نیست جز تولد فرزند.

"مریم گفت: آفریدگار - پروردگارا، چگونه ممکن است مرا فرزندی باشد، در حالی که هیچ مردی مرا لمس نکرده است؟ فرشته گفت: خداوند بدین گونه هر چه را اراده فرماید خلق می کند. و چون اراده به بودن چیزی فرماید به آن میفرماید: موجود شو. و بر اثر این امر، آنچه اراده فرموده، موجود می شود."

آیه ۴۷ سوره مبارکه آل عمران

باروری و سالخوردگی: از دیگر نکاتی که میتوان خواست و تاثیر قدرت خداوند در قرآن را در خصوص پدیده ی باروری مشاهده کرد، زاد و ولد سالمندان و پیران است. هر چند جوانی و تندرستی از عوامل مهم باروری قلمداد می شود، اما بر اساس آیات قرآن کریم چنانچه این امر به فرمان خدا باشد، در سالخوردگی نیز میتواند محقق گردد. باز به سراغ داستان زکریا و یحیی در قرآن باز می گردیم و از سوره مبارکه آل عمران این آیات را ذکر میکنیم: "و همچنان که در محراب به نماز ایستاده بود فرشتگان ندایش دادند: ای زکریا خداوند تو را به داشتن فرزندی بشارت میدهد. همو که در آینده وجودی را که مخلوق کلام امر خداوند است پیروی و تصدیق خواهد کرد و او خود بزرگی وارسته از هوس های دنیوی و پیامبری از صالحان است. زکریا عرض کرد: آفریدگار - پروردگارا، چگونه مرا فرزندی باشد در حالیکه پیری من فرا رسیده و همسرم نازاست؟ فرشتگان گفتند: با وجود این خداوند هر چیزی را که اراده فرماید ایجاد میفرماید."

آیات ۳۹-۴۰ سوره مبارکه آل عمران

به گفته ی قرآن قدرت و توان خدا تا آنجاست که میتواند به کسانی که توانایی تولید مثل ندارند فرزند عطا کند. این آیات به آن اشاره دارد که تقوای زکریا و همسرش سبب شد آنها با وجود پیری و نازایی به امر خدا صاحب فرزند شوند.

باروری و ترجیح جنسی:

باید توجه داشت زمانی دین مبین اسلام در سرزمین عربستان ظهور کرد که زن در جامعه ی آن روزگار عرب دارای ارزشی نبود و در مقام پایین تری نسبت به مرد قرار داشت. از این رو آنان دختران نوزاد خود را پس از به دنیا آمدن زنده بگور میکردند، تا ننگ دختر داشتن را از خود بزاینند. برای همین هم هست که قرآن به تلخی از آن یاد میکند. در سوره تکویر ضمن اشاره به این موضوع این پرسش مطرح شده است:

"به کدام گناه کشته شده است؟" آیه ۹ سوره مبارکه تکویر

شاید به خاطر همین رسم و رسوم باشد که در کتاب مقدس مسلمانان، آیات و فرامین بسیاری در خصوص ارزش و برابری زنان و مردان در جامعه آمده است و مسلمانان از زنده بگور کردن دختران نهی شده اند. در سوره نحل چنین ذکر شده است:

"و هرگاه به یکی از آنها تولد فرزند دختر را خبر دهند چهره اش از شدت خشم سیاه میشود ولی از ابراز غم درونی و خشم خویش خودداری میکند. او، بواسطه ی خبر تولد فرزند دختر و احساس ننگ از خانواده خود کناره میگیرد، از دیار خود متواری میشود و در تردید است که آیا نوزاد خود

را با تحمل خودداری نگه دارد یا زنده بگور کند؟ این داوری نادرست است که بین دختر و پسر تبعیض قائل میشوند."

آیات ۵۸-۵۹ سوره مبارکه نحل

خداوند در قرآن زنده بگور کردن دختران تازه به دنیا آمده را نشانه جهل و نادانی افراد معرفی میکند:

"آنها که فرزندان خود را از روی سفاقت و نادانی کشتند و نیز آنچه را خداوند رزق آنها قرار داده بود، با دروغ بستن به خالق، تحریم کردند مسلماً زیان کار شدند، آنها به واقع گمراه شدند و اساساً آنها هدایت نیافته بودند"

آیه ۱۴۰ سوره مبارکه انعام

بر اساس آیات این کتاب آسمانی والدینی که پس از به دنیا آمدن فرزند دختر او را میکشند نه تنها مرتکب گناهی بزرگ شده اند بلکه رزق و روزی که همراه با نوزاد تازه متولد شده از جانب خدا ارسال شده بود را رد کرده اند. خدا در قرآن آنها را به عذاب و نابودی هشدار میدهد.

از سوی دیگر آیات قرآن اشاره میکند که برخی از این کشته شدن ها، جنبه ی قربانی برای بت های عرب جاهلی قرار میگرفت.

"همچنین شریکان آنها (روسای بتکده ها) قتل فرزندانشان را در نظر بت پرست ها به عنوان تقدیم قربانی برای بت ها موجه جلوه دادند تا آنان را گمراه و هلاک کنند و دین شان را بر آنان آشفته و مبهم سازند... پس ای پیامبر این مردم جاهل و خرافی و دروغ هایشان را به خودشان واگذار"

آیه ۱۳۷ سوره مبارکه انعام

در اینجا لازم است در باره ی زنده بگور کردن نوزادان تازه به دنیا آمده توضیحی ارائه شود. دلیل اصلی زنده به گور کردن دختران ظاهراً ایجاد نوعی توازن در واحد خانواده ها بوده است. بر اساس منابع تاریخی در عصر جاهلیت اعراب، زنان در فعالیت های اقتصادی مشارکت زیادی نداشتند به عبارت امروزی تر زنان و دختران بیشتر مصرف کننده بودند تا تولید کننده. در عوض مردان نه تنها به عنوان عامل اقتصادی به شمار می آمدند بلکه نیروی جنگی برای قبایل و طوائف خود نیز محسوب می شدند. به غیر از مواردی نادر، زنان در جنگ ها شرکت نمی کردند و در صورت تاخت و تازها زنان قبیله عموماً سبب سرشکستگی سایر افراد قبیله بوده اند. جان کلام آنکه زنان و دختران در جامعه آن روز عرب به عنوان عاملی جهت بروز مشکل و گرفتاری و ننگ قلمداد می شد از اینرو ترجیح می دادند در زمان تولد دختران، آنها را نابود کرده تا خانواده و قبیله راحت تر زندگی کنند.

باروری و برکت زندگی: پیش از این به اشارات قرآن مبنی بر اینکه خداوند به همراه زایش نوزاد، رزق و روزی او را مشخص میسازد سخن گفته شد. آنچه در این آیات بیش از همه دارای اهمیت است آن است که کشتن فرزند به دلیل فقر و تنگدستی بسیار مورد نکوهش واقع شده است. آیاتی در قرآن ذکر شده که بطور مستقیم به این موضوع می پردازد. در سوره ی انعام آمده است:

"فرزندانتان را از بیم فقر و تنگدستی نکشید که ما شما و آنها را رزق و روزی می دهیم"

آیه ۱۵۱ سوره مبارکه انعام

این موضوع در سوره ی اسراء چنین ذکر شده است:

"فرزندانتان را از بیم فقر و ناداری نکشید، رزق و روزی آنها و خود شما هم به عهده ی ماست. کشتن آنها بوقوع گناهی است بزرگ."

آیه ۳۱ سوره مبارکه اسراء

بر اساس آیات مذکور کشتن فرزندان از گناهان است و چنانچه والدین، فرزندان خود را به دلیل ناتوانی مالی از بین برند مرتکب گناهی بزرگ گردیده اند. آیات کتاب قرآن اشاره دارد که رزق و روزی را خدا مشخص میکند و اوست که بندگانش را برکت خواهد داد.

این سخن هرگز به معنای آن نیست که والدین نسبت به فرزندان خود صاحب حق و مسولیتی نیستند، بل بر آنها وظایفی نهاده شده که باید در انجام آن ها کوشا باشند. البته نه آنگونه که خود با مشکل خاصی روبرو شوند. در آیه ۲۳۳ سوره بقره آمده است:

"مادران باید تا دو سال تمام فرزندان خود را شیر دهند و این برای مادرانی است که بخواهند دوران شیر خواری فرزندش را خودش کامل کند. تهیه خوراک و پوشاک مادر بطور متعارف و شایسته بر عهده پدر است ... هیچکس مکلف به تحمل بار مسولیت بیش از حد توانایی خود نیست نه مادر و نه پدر هیچکدام نباید به خاطر فرزند تحمل ضرر شوند و اگر آن ها با رضایت بخواهند کودک را زودتر از شیر باز گیرند گناهی بر آنها نیست .."

آیه ۲۳۳ سوره مبارکه بقره

باروری و کیفیت جمعیت:

نکته مهم و اساسی که در آیات کتاب قرآن وجود دارد، توجه به زاد و ولد انسانهای شایسته و مومن است. به عبارت دیگر آنچه واجد اهمیت شناخته میشود، افزایش تعداد جمعیت نیکوکاران و صالحان است.

در سوره ی اعراف به خلقت اولین انسان و اولین بارداری اشاره شده است. بر اساس آیات این سوره حضرت آدم و حوا از خدا درباره ی مسائلی چون جنسیت، قوی بودن یا شرایط جسمانی و خصوصیات ظاهری فرزندشان تقاضایی ندارند بلکه آنها خواهان فرزندی صالح و نیکوکار هستند.

"الله آن ذات اقدس است که آدم را از وجودی واحد خلق فرمود و همسرش را نیز از خودش پدیدار ساخت تا در جوار او احساس آرامش کند. پس چون آدم باحوای آمیزش کرد، او باردار شد، باری سبک و چندی با آن بار سبک گذرانید و چون سنگین بار شد هر دو به آفریدگار - پروردگار خود استغاثه عرض کردند: آفریدگار - پروردگارا، اگر فرزندی صالح به ما عنایت فرمایی البته از شکر گزاران خواهیم شد."

آیه ۱۸۹ سوره مبارکه اعراف

توجه به این مساله در سوره آل عمران نیز آمده است. آنجا که بر اساس امر و نظر خداوند، زکریا صاحب فرزند میشود. با وجود این زکریا تقاضای داشتن فرزندی صالح میکند:

"زکریا با مشاهده عینی معجزه، امیدوارانه دعا کرد: آفریدگار - پروردگارا از جانب خویش مرا فرزندی صالح عنایت فرما. به یقین تو دعای بندگانت را می شنوی و اجابت می فرمایی."

آیه ۳۸ سوره مبارکه آل عمران

حاصل سخن: در این نوشتار به طور اجمالی اشاراتی شد به نگاه و نظر قرآن کریم به پدیده ی باروری و مسائل پیرامون آن. به طور کلی میتوان اینگونه نتیجه گرفت که در آیات قرآن کریم باروری هدیه ای از سوی خدا به بندگان و پیروان شایسته معرفی شده است.

اهمیت این موضوع وقتی دو چندان میشود که بر اساس آیات قرآن به اذن و امر الهی، حتی افرادی که شرایط زاد و ولد را ندارند صاحب فرزند خواهند شد. تولد حضرت یحیی و حضرت عیسی که هر دو از پیامبران الهی هستند نمونه ای از این گونه باروری هاست. اما آنچه در اینجا جای درنگ و تأمل دارد توجه قرآن به کیفیت جمعیت - از منظر دینی - است. بنابراین لازم است تا بیشتر از این منظر، نگاه قرآن را مورد مذاقه قرار دهیم.

هر چند روایت ها و احادیث فراوانی از معصومین و بزرگان و مبلغان دین در خصوص فضیلت فرزند آوری و افزایش جمعیت جوامع مسلمان وجود دارد اما در خود قرآن در این خصوص مستقیماً مطلبی ذکر نشده است. این موضوع وقتی اهمیت مضاعف می یابد که با نگاه به شرایط اجتماعی - سیاسی ظهور قرآن و پیدایش دین مبین اسلام، در میابیم نقش جمعیت، نقشی بسیار تعیین کننده بوده است. از دیگر سوی کتابهای آسمانی پیش از قرآن نظری سوای نظر قرآن ارائه داده اند. به طور مثال در آیات کتاب آسمانی تورات (عهد عتیق) کتاب دینی آیین یهود، آیات بسیاری در خصوص افزایش بی حد و حصر جمعیت و تکثیر نسل به چشم میخورد. بخش هایی از این کتاب آسمانی مملو از احکام و آموزه هایی است که پیروان در خصوص زاد و ولد باید انجام دهند. در این کتاب هرگز به روشنی قرآن از برتری، فضیلت یا کیفیت جمعیت سخنی نرفته است. در سفر پیدایش گفتگوی خدا با حضرت نوح چنین است: "و اما شما (نوح) فرزندان زیاد تولید کنید و

زمین را پر سازید" پیدایش، ۷:۹ یا در جای دیگر آمده است: "خدا، نوح و پسرانش را برکت داد و به ایشان فرمود: بارور و زیاد شوید و زمین را پر سازید." پیدایش، ۹:۹ در انجیل، کتاب آسمانی مسیحیان، اگر چه اشاره ای مستقیم به افزایش جمعیت نشده است اما به مسائل دیگری چون طول عمر یا افزایش سن اشاره شده است که در نهایت میتواند در تعداد جمعیت اثر گذار باشد. در اینجا قصد آن نیست که کتابهای آسمانی را در خصوص وضعیت زاد و ولد مقایسه کنیم، اما ذکر این نکته ضروری میرسد که نظرات مطرح شده در قرآن بر رشد جمعیت متناسب تاکید دارد. از منظری دیگر اگر چه قرآن نیز مانند سایر کتب آسمانی مساله تکثیر نفوس را ارجمند میدانند اما بطور مستقیم و روشن بر وضعیت و کیفیت جمعیت اشاره دارد. به سخن دیگر به افزایش جمعیتی صالح، نیکوکار و با تقوا تاکید شده است تا افزایش بی حد و حصر جمعیت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

- بیرو، آلن. (۱۳۸۰). فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمهء دکتر باقر ساروخانی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات کیهان.
- ترجمه کتاب مقدس، (۱۹۹۹ م)، انگلستان، انتشارات ایلام.
- ترجمه تفسیری کتاب مقدس، (۱۹۹۵ م)، انگلستان، انجمن بین المللی کتاب مقدس. صبری، خلیل الله. (۱۳۸۲) طبقات آیات، انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم. تهران.
- تقوی، نعمت الله، (۱۳۷۸)، مبانی جمعیت شناسی، نشر جامعه پژوه و نشر دانیال، چاپ چهارم، تبریز
- قرآن حکیم، (۱۳۸۴) به ترجمه استاد طاهره صفارزاده. نشر کلهر، چاپ اول، تهران کلمان، کاترین، (۱۳۷۷)، دنیای تو، ترجمه مهدی سمسار، انتشارات نقش جهان، چاپ اول، تهران.
- کتابی، احمد. (۱۳۷۹). « مفاهیم جمعیت شناسی در فرهنگ و ادب پارسی ». فصلنامه جمعیت، سال هشتم، شماره ۳۱ و ۳۲، بهار و تابستان ۱۳۷۹، از ص ۶ تا ۳۰.
- کتابی، احمد. (۱۳۷۷). درآمدی بر اندیشه ها و نظریه های جمعیت شناسی. چاپ چهارم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محمدیان، بهرام و دیگران، (۱۳۸۱)، دایره المعارف کتاب مقدس، انتشارات روز نو، چاپ اول، تهران.
- لوتاس، دیوید و میر، پاول. (۱۳۸۱). درآمدی بر مطالعات جمعیتی. ترجمهء دکتر حسین محمودیان. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی